

ХАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ЭССЕ ЖАНРЫ

Матимов Кошкарбай

Филология илимлари бойынша философия докторы (PhD)

ҲОЗИРГИ ҚОРАҚАЛПАҚ АДАБИЁТИДА ЭССЕ ЖАНРИ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

*Қорақалпоқ адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.б.ф.д.
(PhD)*

doktormatimov@gmail.com

ЖАНР ЭССЕ В СОВРЕМЕННОЙ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич

*Нукусский государственный педагогический институт имени
Ажинияза старший преподаватель кафедры каракалпакской
литературы, доктор философии (PhD)*

THE GENRE OF ESSAYS IN MODERN KARAKALPAK LITERATURE

Matimov Koshkarbay Genjebaevich

*Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute, Senior Lecturer,
Department of Karakalpak Literature, Doctor of Philosophy (PhD)*

Резюме: Мақолада эссе жанрининг назарияси, генезиси, замонавий дунё адабиёти вакиллари сезиларли даражада ижод қилиб келиши ва пайдо бўлиши манбалари, шаклланиш босқичлари, ривожланиш тарихи сўз этилган. Бу жанрнинг қорақалпоқ адабиётида пайдо бўлиши ҳақида баён қилинади.

Таянч сўзлар: эссе жанри, эссе жанрининг асосий хусусиятлари, роман жанрларида эссе унсурларини, Мишель Монтень, роман-эссе, очерк-эссе, мемуар-эссе.

Резюме: В статье рассказывается о теории, генезисе жанра эссе, источниках значительного творчества и возникновения представителей современной мировой литературы, этапах формирования, истории развития. Излагается о возникновении этого жанра в каракалпакской литературе.

Ключевые слова: жанр эссе, основные особенности жанра эссе, элементы эссе в жанрах романа, Мишель Монтень, роман-эссе, очерк-эссе, мемуар-эссе.

Summary: The article discusses the theory and genesis of the essay genre, the sources of creation and emergence of representatives of modern world literature, the stages of its formation, and the history of its development. The emergence of this genre in Karakalpak literature is described.

Key words: The genre of the essay, the main features of the essay genre, the elements of the essay in the novel genres, Michel Montaigne, the novel-essay, the essay-essay, the memoirs-essay.

КИРИСИҮ (INTRODUCTION)

XX әсирдің соңғы шереги хәм XXI әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятында жаңа заманагөй жанрлық формалардың енисип киятырғаны сезилерли дәреже де көрине баслады. Мәселен, соңғы 10 жыллықтағы қарақалпақ әдебиятында қоспа жанрлар менен бир қатарда фәнтези, драбль жанрлары хәм сондай-ақ, интернет әдебияты деген түсиниклер, жаңалықлар пайда болмақта.

Хәзирги дәуір әдебиятында прозалық шығармалардың эсселесиү тенденциясы, яғный эссе жанры менен басқа прозалық шығармалардың (роман, повесть, гүррин, мемуар, новелла, очерк хәм т.б.) қоспа халаттағы көринислери көзге тасланбақта. Әлбетте, бул процесс дүнья әдебиятында бақланып атырған әдебий кубылыс болып, оның бизиң әдебиятымызға да тәсир жасап атырғанлығын сезиүге болады. Солай екен, бүгинги әдебий процессте очерк-эссе, роман-эссе, повесть-эссе, эссе-новелла, репортаж-эссе мемуар-эссе, детектив-эссе, тарийхий-публицистикалық-эссе, этно-тарийхий эссе хәм т.б. қоспа жанрлық формалардың пайда болыуы, қәлиплесиүи хәм раўажланыуы пикиримиздің айқын дәлийли. Усы жанрлық формалар ең дәслеп Т.Қайыпбергенов дәретийшилигинде көрине баслады. Оның «Қарақалпақнама», «Қарақалпақпан-тәўекелшимен», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери хәм «Қәлбимнің қамусы» репортаж-эссеси қоспа жанрлық формалардың тийкарын курайды. Буннан соң бүгинги әдебий процессте К.Смамутовтың «Сизлерге айтып кетежақпан», Ш.Уснатдиновтың «Кимге кеш, кимге таң сәхәр», «Полат Мадреймов – биринши қарақалпақ балетмейстри», «Шайырдың жаслығы», «Ибрайым Юсупов» хәм С.Баҳадырованың «Жигирма тоғыз жастан елиү жасқа шекем тюрмада» повесть-эссе хәм роман-эсселери әйне пайытында қоспа жанрлық талапларына жууап береді. Бирақ, соңғы дәуірлерде әдебиятымызда роман-эссе жанрында шығарма жазыу үрдиске айланып, айырым жазыушылардың шығармалары усы жанрдың талапларынан узақласыңқырап, тарийхий-публицистикалық, илимийлик хәм

мемуарлық сыпат басымырақ рол атқарып кеткенлиги айқын көзге тасланып тур.

Белгили жазыушы О.Әбдирахмановтың дәретийшилигинде де қоспа жанрлық формалардың үлгилери, яғный «Аралым - дәртим мениң», «Арал – аппақ дийуал алдында», «Сайғақлардың көшпели тәғдири» очерк-эсселери, «Мырзаның изи» детектив-эссеси де бүгинги әдебиятымыздағы айрықша әдебий кубылыс болып табылады.

Демек, бизиң бүгинги әдебиятымызда эссе жанрының пайда болыуы хәм оның басқа жанрлық формалар менен синтезлесиүи хәм араласыуын, әдебий процессте жетекши фигураға айланыуын сезе отырып, оның тарийхий раўажланыуы эволюциясы бизди қызықтырды.

ӘДЕБИЯТЛАР АНАЛИЗИ ХӘМ МЕТОДУ (MATERIALS AND METHODS)

Эссе сөзиниң келип шығуы этимологиясына итибар беретугын болсақ, ол латынша – *exaquim* – «ойлап көриу», «салыстырып көриу», французша – *essai* – «сынап көриу», «тексерип көриу, «очерк», «мақала» деген түсиниклерди билдиреди. [5.477] Эссе еркин композициялық курылысқа ийе, анық уақыялар, турмыслық проблемалар, шешимлер хаққында автордың жеке индивидуаль түсиниклери сүүретленетуғын прозалық шығарма. Ол предметти хәр тәрәплеме бахалауды мақсет етпейди. Эссе философиялық, тарийхий-библиографиялық, публицистикалық, әдебий-критикалық, илимий-ағартыушылық сыпатларды өзінде жәмлеп, онда субъективлик сыпат жетекшилик етип, автордың көзқарасы бойынша бахалау принципи көзге тасланады. Жанрдың пайда болыуы хәм қәлиплесиүи хаққында илимпазлар әйемги заманларда Батыс Европада пайда болғанлығы хаққында яғный ертедеги Платон, Ориген, Тертулиан, Майстра Экхарта, Лютерлердің шығармалары мысалында дәлиллеуге хәрекет етеди. Бирақ, булар эссе жанрындағы шығарма, сол жанрдың толық талапларына жууап береді деп кесип айтыу, дәлийллеу қыйын. Деген менен усы жанрдың белгилери, нышанлары көзге тасланғанлығынан болса керек. Бундай эсселик сыпатлар яғный эссе жанрының элементлери Шығыс

халықларындағы әдебий естеликлерде де ушырасады.

ТАЛҚЫЛАҰ (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Шығыс классикалық прозасында сюжет қурыу процессінде автордың ақыл-парасат, ой-сезим дүньясы бас қахарман ұазыйпасын атқарған эссе сыяқлы жанрлар жүдә ерте дәуірлерден белгили болған. Илимпазлардың пикиринше әйемги тасқа қашап жазылған битиклер, халық аўызеки дөретиўшилигиниң түрли жанрларына тән болған шығармалар, «Қуръаны кәрим мухаддес китабы», «Авесто», «Оғузнама», «Мухаббатнама», «Қабуснама», «Қорқыт ата китабы», «Девану лағатит-түрк», «Қутадғу-билик» хәм т.б. тарийхый-әдебий жазба естеликлерде де эссе жанрына тән болған белги-нышанлар ушырайды. [4.9] Сондай-ақ, Әбиў Райхан Беруний, Әбиў Әлий Ибн Сина, Әлийшер Наўайы хәм Мырза Бабур дөретиўшилигинде де эссе жанрында тән болған белгилер: нама, еслеў, көзқарас хәм т.б. формалар көзге тасланады. Өзбек әдебияттануў илиминде Сайди Умиров Заҳириддин Мухаммед Бабурдың «Бабурнама» мемауры синкретикалық характерге ийе екенлиги хәм онда очерк, эссе жанрына тән болған белгилердин, қоспа жанрлық қәсийетлериниң уйғынласқанын атап өтеди. [6.76-79]

Солай етип, эссе жанрының тийкарын салыўшы, бул жанрдың теориясын, тарийхый раўажланыў эволюциясын изертлеген алымлар француз жазыўшысы, философ Мишель Монтень деп тән алыўшылық дүнья әдебияттануўында жетекшилик етеди. Жазыўшының «Тәжирийбелер» шығармасы әйне усы жанрдың келеси раўажланыў басқышларына тийкар болды деп есаплайды. Мишель Монтень өзиниң «Тәжирийбелер» шығармасында жәмийетлик, дүньялық ой-сезимге эффект беретугын тек ғана өзиме тийисли жеке пикиримди, көзқарасларымды билдиремен деген екен. Белгили бир аймақ, орталықта ғана өмир сүретугын қағыйдаларға бойсынбайтуғын эсселик стильдиң өзіншеликлерин Мишель Монтень: «Бақлаўларыма қарағанда, мениң ой-пикирлеримниң тереңлесиўи соншели, оларға өзим де ийе бола алмайтуғын сыяқлыман» [3.656] деп айтады.

Көпшилик әдебиятануўшы алымлар эссениң тәбияты менен жанрлық сыпатларын белгилеўде Монтеньниң пикирлерин басшылыққа алады. Эссе сөзиниң мәнисиниң өзи айтып турғанындай, оның сыпатлы белгилери автор тәжирийбелеринде көринеди. Сонлықтан да, инсан баласының мәдениятты үйрениўи менен оны турмысқа енгизиўде, пайдаланыўда жыйнаған тәжирийбеси эссениң тийкарғы үстини бола алады. Изертлеўши Е.П. Зыкова «Монтень дөретиўшилиги қурамалы өтиў дәуирине туўра келди... ..эсседе автор образы этирапында хәр қыйлы эмпирикалық фактлер жыйындысы көринеди» - деп «тәжирийбениң» жеке инсан сезими менен ақыл-ойының жыйнақлы уғым екенлигин атап өтеди. [7.67] Эссе жанрын изертлеген рус әдебиятануўшылары оның турмыслық тәжирийбе, жеке адамның яғный автордың дүньяны аңлаўы, көрип-билгени, сезгени, турмыстан түйген тужырымлары екенлигин айтады. Сол себептен де эссени «философиялық» хәм «әдебий» деп жиклеўге (классификация) болатуғынлығын белгилеп өтеди. Солай етип, И.И.Щербакова, Р.Р.Москвина, Н.Глушков хәм т.б. изертлеўшилер эссениң өзине тән өзгешеликлерин айта келип, рус әдебиятындағы эссе жанрындағы шығармалардың тийкары Батыс әдебияты дәстүрлери менен тығыз байланыслы екенлигин атап өтеди.

НӘТИЙЖЕЛЕР (RESULTS)

Эссе бүгинги, өткен хәм келешекти шынлық пенен қайта жаңартыўға бағыт алған дереклер, күнделиклер, саяхат жазбалары, биография менен автобиографиялар, мемуаристика, эпостолография сыяқлы лирикалық проза түриндеги жанрларды өзінде жәмлейди. Эссеистикада философиялық уғыныў мотиви шәртли түрде гезлеседи.

Өзбек әдебияттануў илиминде Мархабо Қўчқорава «Хәзирги өзбек әдебиятында эссе жанры» атамасындағы илимий изертлеў жумысында ХХ әсир өзбек әдебиятында эссешилик мектеплерин жаратқан Саид Аҳмад, П.Қодиров, Ш.Қолмирзаев қәлемине тийисли болған эсселер мысалында жанрдың генезиси хәм эволюциясы ХХ әсир Батыс-Шығыс әдебиятындағы қәлиплесиўи тарийхын жазыўшылар дөретиўшилиги мысалында бақлаў хәм соның менен бирге эсседе сюжет,

композиция, қаҳарман проблемасы мәселелери изертленеди. Солай етип илимпаз «...прозаның роман, повесть, гүрриң жанрларында да эссе элементлерин (пикирлеў, философиялық ойлаў, тәжирийбе) табыў мүмкин» [2.4] деген пикирлерди билдиреди. Өзбек миллий әдебиятында диалог-эссе, мақала-эссе, эссе-естелик, гүрриң-эссе, повесть-эссе, роман-эссе терминлериниң пайда болғанлығы ҳаққында айтып өтеди.

Эссени жанрлық жиклеўде (классификациялаўда) көпшилик алымлар хәр қыйлы концепцияларды усынады. Мәселен, қазақ әдебияттануында Д.Ысқақұлы эссени көркем жанр екенлигин, эсседе «илимий таллаўдан көре авторлық позиция, дәретиўшилик тәжирийбелерине тийкарланған ой-пикирлер басым, шағын көлемли, еркин, көркем әдебий стилде жазылатуғынын айта келип, онда критикалық (сынлық) сыпаттың басым екенлигин билдире отырып, сын (критика) жанрлары сыпатында баҳалайды. [1.16]

ЖУЎМАҚ (CONCLUSION)

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде де эссе жанры үйренілген. Атап айтқанда, Б.Палўановтың «Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры» деп аталған илимий изертлеў жумысы эссе жанрының қарақалпақ әдебиятында пайда болуы, қәлиплесиўи, раўажланыўи хәм шеберлик мәселелерин изертлейди. Изертлеўши бул жумыста Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери «Түркийнама», «Қәлбимниң қамусы» сыяқлы эссе-хат, эссе-естелик репортаж-эсселерин изертлеў жумысының объектине айландырады.

Улыўмаластырып айтатуғын болсақ, әдебиятымызда Т.Қайыпбергенов,

Ш.Уснатдинов, К.Смамутов, С.Баҳадырова, М.Нызанов, О.Абдирахманов, А.Султанов, Ө.Өтеўлиев, С.Ибрагимов хәм т.б. жазыўшылар дәретиўшилигинде эссе жанры менен уйғынласқан, мемуар-эссе, роман-эссе, повесть-эссе, очерк-эссе хәм т.б. қоспа жанрлық формалар пайда болған. Бул жанрдың әдебиятымызда түрли жанрлар менен араласыўи, жанрдың эволюцион раўажланыўи, әдебий процессте жетекши қоспа жанрлық формаларға айланыўын үйрениў әҳмийетли илимий мәселелериниң бири екенлигин айрықша атап өтиў керек.

Әдебиятлар

1. Ысқақұлы Д. Сын өнері: Әдеби сынның теориясы: оқу кұралы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001
2. Қўчқорова М. Ҳозирги ўзбек адабиётнда эссе жанри. – Филол. фан. номз. дис... автореф. – Т., 2004. – Б.4.
3. Мишель Монтень Опыты: избранные главы. – Москва: Правда, 1991. С.656.
4. Палуанов Б.А. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (Жанрдың пайда болуы хәм қәлиплесиўи, шеберлик мәселелери). – Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Нукус, 2002. – Б.9.
5. Словарь литературоведческих терминов (редакторы –составители Л.И.Тимофеев, и С.В.Тураев) – Москва: Просвещение, 1974. С.477.
6. Умиров С. «Бабурнома» - бадий мақоланависликнинг гўзал намунаси // Жаҳон адабиёти, 2002. №2. Б.76-79.
7. Зыкова Е.П. «Опыты» Монтеня и проблема зарождения эссе // филологические наука. – 1980. №4. 67с.

